

Fehér Zoltán

„Ott kincs van, mer tűz ütött ki”

(Az arany mint az Alsó világ Napja
kincsmondáinkban)

1727-ben Honoré Mirabel marseille-i lakos előtt álmában megjelent egy szellem, s közölte vele, hogy egy kert bizonyos részén tekintélyes kincs van elásva. Menjen oda, emelje ki, ennek fejében nem kíván egyebet, mint egy misét a lelki üdvösségéért. Ő el is ment oda, s egy Magdaléna nevű majorosné jelenlétében ásni kezdett, s talált is egy súlyos csomagot. Hazavitte, felbontotta: csupa aranypénz volt benne. A történetet – kalandos folytatása nélkül – Ráth Végh István könyvéből idéztem, annak személtetésére, hogy a kincsásás szokása világszerte divat volt. Régiségéről meg a régészek tudnának sokat mesélni, hisz számtalan ősidőkben megbolygatott, kifosztott sírt tárnak fel napjainkban is. A laikusok kincsleleteire néha a hatóság is felfigyelt. Ennek köszönhető például a nagyszentmiklósi kincs megmenekülése a szét-hordástól. Móra Ferenc a nagyszéksóstói aranyleltre úgy figyelt fel, hogy szóltak neki a szegedi ékszerészek, mert újabban a tanyák népe igen sok arany encsembencsemet kínál föl nekik megvételre.

A talált arany nemcsak vagyonhoz, de hatalomhoz is juttatta meglelőjét, s az ebből adódó történetek hálás témául szolgáltak az irodalom alatti ponyvának s a romantikus regényirodalomnak. Gondoljunk csak az ilyenformán meggazdagodott és igazságszótóvá vált Monte Cristo grófjára.

A bátyai *Historia Domus* megőrizte számunkra egy tizennyolcadik századi kincsásás emlékét. Az eredeti latin szöveg fordítása így hangzik: 1746-ban Óry József lett plébános (Bátyán), aki 1748-ban szentségekkel ellátva végrendelet hátrahagyása nélkül meghalt. A templomban történt felravatalozása után eltemették. A temetés után néhány hiszékeny ember elhitta, hogy a plébános udvarában ásta el a pénzét, felásva az udvart nagy kutatást rendezett, de minden eredmény nélkül.

A bátyai első familiák közé tartozó Miklósi Józsefné Fekete Julianna Alsószálláson élt, s ő mondta nekem magnetofonszalagra ősei valamikori gazdagságának mesészerű történetét. Az én édesapámnak az édesapjának az édesapja (vagyis a dédapám)... Házat építettek a faluba. A Korsósica mellett, ahol most a Miáták laknak, onnan hordták a földet, ott vót a dédapa is. Egyszer ű észrevette, ...egy deszkát érzett. Valamikor a ládát leásták. Épp dél vót. Azt mondta az embereknek: Aki akar mőnjön haza ötetni, megymás, máma má nem hordanak többet. Hazamőntek, ő meg ott maradt. Leült arra a helyre, aztán tovább ásott. Este kiásta, és hozott lovat, és a lóval kihúzatta, hazavitte. Mer azt mondják, ha ember, annak meg kell halni, ha állat, hát azér nem kár. Hazahúzatta. Pénz vót. Ezüstpénz vót, garas, vagy fene tudja. Használható vót. Penészlős vót. Ezt nem mondták senkinek. Gazdagodtak mindig. Egyszer egy rossz esztendő gyűtt, megfagyott mindön. Csak győnge kukorica maradt. Egybe ledarálták csutával, és úgy ette a nép. Búza nem vót

semmi. A tanácsházán osztottak alamizsnát. De Fekete nagyapának csak vót, mer vót pénze. „Fekete bácsi, adjon egy véka búzát, egy darab föld lehet a magáé”. És akkor bírónak választották. És akkor gyüött valamelyik: „Nem tudna adni egy kis pénzt, éhen halunk. Ez a darab föld lehet a magáé.” Így mönt ez. Összevötte – nem tudom –, de száz holdon fölü vót neki. Leggazdagabb vót ú a faluba. Ki szokott gyüinni szállásra, ponyvára kiterítette a pénzit szárítani... Vót neki ám tizenkét családja. Az édasapámnak az anyja kigyüött, hozott neki ebédet és meglátta. Szidta ám, hogy meglátta, zavarta haza. Minden gyerekinek házat vett. Mikor nagyon beteg vót, azt mondta a fiainak, akik tartoznak neki, akinek ú pénzt adott, ... a községházán hirdessék ki, hogy aki a Fekete Jánosnak tartozik, annak az el van engedve. Ezzel ajándékozta meg a községet.

A népi családtörténeti emlékezésekben a kormeghatározást nem szabad hitelesnek tekinteni. A váratlan kincslelettel meggazdagodott Fekete János nem biztos, hogy a tizenkilencedik század második felében élt. Élhetett korábban is, ha egyáltalán hiteles személynek fogadjuk el. Az egyedi történet ugyanis a kincsmondák sztereotíp elemeiből van felépítve, variánsainak tömegét találhatjuk meg magyar mondagyűjteményekben. Ez alakulásának fejlődésének során éppen az élménymonda és a hiedelemmonda határán áll. Ilyen elem például, hogy a kincset pont délben találják meg, hogy meg kell halnia a kiásójának, ha csak nem állattal húzatja ki, hogy a ponyván kell szárítani a penészes ezüstgarasokat.

A Mikszáth Kálmán által is megörökített parasztnábob, Bagi uram vagyonának eredetét a szankiak szintén véletlen kincsleletnek tulajdonítják. Erről több monda is tanúskodik. Íme az egyik: *Baginak a kutyája kint a pusztán fiadzott meg. Odahordta neki a gazda az ennivalót. Amint egyszer megnézte a kutyakölyköket, látta, hogy egy csomó arany volt a homok alatt. Kiásta és abból vette a nagy birtokot.* A másik történet szerint meg a sumárban a kutya elkezdett kaparni. *De kapart rendszeren. Az öreg oszt megnézte, mi van ott. Ott találta meg a sok pénzt. Abból gazdagodott meg.*

A népi szövegekből nemcsak arról kapunk választ, hogy kinek a kincseről van szó, hanem arról is, hogy az miképpen került a földbe. E szövegek azonban már a történeti mondák műfaját érintik. A mőricgáti Eszik Pálné egy hajdani háborús nagy menekülést említ: *A kanizsai nagy szaladáskor egy ember három tőlköt pénzt ástott el. Vajon mikor lehetett az az egykori kanizsai nagy szaladás? A török vagy a kuruc időkben? Vagy régebben? Hiszen már magában a tőlköben (ivőtőlköben, kanásztőlköben?, s hozzá még éppen háromban) való elrejtés is igen archaikusnak tűnik. A bátyai monda a török időkben eredezteti az elásott kincset. A törökök, mikő möntek ki az országbü, annyi aranyuk vót, és nem bírták elvinni mind az egészset, hanem beásták a földbe, és gondóták, mikő visszagyüennek, akkő majd elvisszik. De ez nem sikerült. Persze, a betyárok is rejthettek el a földbe a rablott értékekből. A mőricgáti Csontos Béni legalábbis így tudja: *A temető mellett van egy lapos... Azt mondták, hogy ott egy baromvályú arany van elásva. Betyárok ásták el.* A híres kiskunsági betyár, Dönti a róla elnevezett állás körül rejtette el aranyát, a szankiak szerint rá van vágva egy fára is: Dönti. Ki van rá véve egy kéz, a két ujjá lemutat egy laposra, ott van elásva az arany. Van azonban egy kézenfekvőbb oka is a kincs elrejtésének. A földbe vájt vermek ugyanis nemcsak a gabonát és bizonyos takarmányfélétet őriztek meg, hanem a sok nagybecsű kincset is afféle trezor-ként. Szankon Piszmán László ezt így fogalmazta meg: *A régi öregök úgy cselekedtek, hogy vót csapat pénzüük, nem tudták elköteni, vászonfazékba elhelyezték és elásták.* Hasonló okot tartalmaz a keceli monda is. *Volt egy öregember, akinek rengeteg aranya volt, és mindig rejtegette. A menyé meg szerette volna tudni, hogy hol rejtegeti a pénzt, mert ha meghal az öreg, akkor nem tudják megtalálni. Minden este elment az öreg, és mikor elment, akkor a lány követte. Hát a fēhaj alá elástá...* Elképzelhető azonban egy másféle magyarázat is. A ma látszólag értelmetlen kincselrejtés, földbe ásás eredetileg, az emberiség őskorában, lehetett áldozati cselekmény is. Egy olyan rítus, amelyben az isteneknek, szellemeknek, démonoknak ajánlják föl a kincset. A kincs mellékletei még inkább áldozatnak tűnnek.*

Vajon mi célból áldoztak a földre ásott arannyal? Sejtésem szerint olyan kozmikus célokért, amelyek a Nappal vannak kapcsolatban. Talán a félelmetes napfogyatkozások megelőzéséért, úgy gondolkozván, hogy az ilyenkor a Föld gyomrába kerülő igazi Nap helyett annak jelképe, az arany kielégíti a Nap elnyelésére készülő démont. Más célból is eláshatták persze a kincset. Berze Nagy János egyik adata szerint a fősámán a föld hetedik rétegében találja a Földöreganyát. A sámán kéri, hogy a neki felajánlott hét rézüsttel a földre vezető lyukat tömje be, hogy azon keresztül a betegségek ki ne szabaduljanak. A földre elásott – nyilván kincsekkel megrakott – üst maga az áldozat. Az üst formája és az elásás egy másik Berze Nagy által idézett antik példában is szerepet kap, s szemléletünk helyességét igazolja. *A rómaiak a Palatinuson mély gödröt ástak, ennek legalsó része az ég megfordított alakjához – a fenekén álló üsthöz – hasonlított, s az alvilági isteneknek volt szentelve. Ezt a mundust egy kőlappal takarták le. A kőlapot évente háromszor vették föl, abban a hitben, hogy az alvilági istenek feljönnek.*

Az áldozati jelleg abból derül ki, hogy a földre ásáskor különös varázscselekményeket kell elvégeznie az elrejtőnek a kincs biztonsága érdekében. Ezeket nevezi a népi terminológia a *kincs jelének*. Jaj annak, aki a jel ismerete nélkül próbálkozik kincssásással. *Ne tanulj pénzt ásni – mondta a mórícgáti Bezsenyi Pál –, mert nem tudod mivel van eltéve... Annak a kincsnek valami jele van. Olyan jellel kell kivenni. A jel lehet nyelvi, tárgyi vagy kinezikus (cselekvésben megnyilvánuló). A mórícgáti kincssások azért voltak eredménytelenek, mert nem tudták, hogy mivel van eltéve: imával-e, káromkodással-e. Vagy más szavakkal: Isten hírével vagy ördög hírével.* Egy csávolyi sváb hiedelemmonda szerint Bogár Imre rablott kincset a betyárok az Ördögárokban ásták el, s rátemették meggyilkolt szeretőjét, Vécót is. Egy mórícgáti hiedelemmondában a juhásznak álmában megjelenő öregember elmondja, hogy hol a kincs, de hozzát teszi: *egy juhással meg egy kutyával van elásva.* A szanki mondában a *kincs fehér potkánnyal* van eltemetve (lehetséges okáról még lesz szó), másikkban *kigyó őrizte az aranyat, ott feküdt rajta, (a kigyó sokszor a sárkány megfelelője).* Ez azt jelenti, hogy fehér patkányt, illetve kigyót kell a kincssásónak áldoznia a siker érdekében. A bátyaik még az áldozat értelmezésében is ravaszkodtak. *Ahun arany van eltemetve, minden hetedik esztendőben sárga szál, ahun ezüst, ott meg fehér szál szokott kigyúnni (a földből)... Elkezdtek ott kapálni, de nem bírták kivenni sehogy se. Akkor hangot hallottak, hogy nem lehet addig kikapálni a pénzt, amíg itt három testvérnek a vére ki nem folyik. Azt mondták, nem lehet az, hogy ember vére. Ki lenne az? Egy öregasszony mondta, ha a malaca megmalacozik, annak három kanmalacát vágják le. Másik öregasszony mondta: Minek kell addig várni? Nekem van három kakasom, akit egy tyúk keltett, az három testvér. Aztat le kell vágni. Elvitték oda a kakasokat, levágták őket. A vérük kifolyt, és akkor kivették a pénzt.* A szanki mondában a kincset a Nap szimbóluma, egy kerek tükör őrzi: *van ott a kincsen olyan tükör. A ma groteszknak látszó varázscselekmények eredeti elgondolás szerint a lehetetlenség bekövetkeztéhez kötik a kincs kiadását.* *Egy ember elásott aranyat, utána rászart, hogy addig ne tudja senki kiásni, míg a szart meg nem eszi.. Egy ugyancsak szanki monda hasonló képzetet tartalmaz: És a farukat odaverték, hogy azt akkor vegyék ki, mikor máskor az ő fara oda lösz verve.*

A mondákban szereplő *kincs* szinonimája rendszerint az *arany*, ritkábban az *ezüst*. Mindkét nemesfémet tulajdonságaik, ritkaságuk, értékük révén az emberiség óskora óta szakrális tisztelet övezi. Az istenségek vagy az égitestek megjelenítőinek, szimbólumainak tartják őket. *Az arany minden napvallásban a Nap fénye volt – írja Jankovics Marcell.* Az arany a Napnak, az ezüst a Holdnak felel meg. Az élő néphit szerint nem holt anyagok, hanem élők. Ebből következik, hogy az elásott arany *hétévenként tisztítja magát.* De hogyan történik a tisztulás? Lánggal. *Tűz csapott ki onnan, ahun arany vót. Ha fölcsapott a piros láng, azt mondták, ott arany van.* Vagy: *A fűbe valami kék lánggal szaladgál.* A földi tűz pedig az égi tüzet, a Napot jelképezi. A Nap, az arany és a tűz tehát ugyanannak a titoknak a külön-

féle megjelenése. Ezért válhat a tűz arannyá. Aki az arany lángjával meggyújtja a pipája dohányát, *a pipájában a tűz arannyá válik*. A Berze Nagy János által közölt hétfalusi csángó népmesében a szegény ember az erdőben tűz mellett fűtőző öregembertől kap egy sapka parazsat, hogy otthon melegedhessen nála. Reggelre azonban a parázsból arany lett.

A mozgó, szaladó fényjelenséget *lidércláng*nak nevezi népünk. Főképpen régi mocsarak helyén, temetőekben lehetett látni. Bátyán *lámpás*nak mondják, ám alig hozzák kapcsolatba az elásott kincssel. A nemzetközi hiedelemmonda-katalógus is külön tárgyalja a két hasonló képzetet. Kecelen azonban úgy tudják, hogy az ingatlanból származó kincs lángja egy helyben lobog, az ingóságokból származó arany lángja viszont mozog. Van szavuk is rá: *járópénznek* nevezik. (Érdekes, hogy a török idők végvári vitézeinek a királytól kapott fizetését *Jahrgeld*nek, magyarul szintén *járópénznek* hívták. Lehetséges, hogy ez a régi szó kapott a keceli néphitben új jelentést?)

Adatainkban minden lényeges szóra figyelniünk kell, így a számokra, időpontokra és a színekre is. Az elrejtett kincs *hétévenként* tisztul. A *hetes* számnak *kitüntetett szerepe* – írja Hoppál Mihály – *végig követhető Mezopotámiától az óperzsa és iráni forrásokon át az osszét, madzsu, tatár és török népek hagyományaiiban*. A szankiak szerint csak akkor lehet kincset kiásni, ha *három karácsony éjszakáján tisztul*. A *hármás* szám a számmissztika kulcsszáma, az egynek és a többnek az egysége, a világ minden népének mesekincsében és hitvilágában a megerősítést szolgálja. A karácsonyi időpont a téli napforduló, amikor legalacsonyabban van a Nap, szintén utal az égítést és az arany kapcsolatára. A föllobbanó láng piros vagy kék színe ugyancsak jelentést hordoz. A meleg és hideg szín egymás mellett önmagában is ellentét. A piros mint az arany lángjának színe párhuzamba állítható egy nagyszalontai köszöntővel, amely így hangzik: *A mennyország piacának közepén álló aranyalmafa pirossal bimbózik..* A mennyország piaca nyilván a világ közepét, az aranyalmafa pedig a világfát jelenti. Fontos, hogy almái aranyból vannak, s pirossal bimbóznak, mint az arany lángja. További ellentéteket is kifejez a két szín, mint például az élet és a halál, a föld és az ég szembenállását. Táltosmondáinkban gyakran piros és kék tűzzel lángoló kerekék képében vívnek egymással az ellenfelek. A forgó tüzes kerekék nyilvánvalóan a svasztika megjelenési formái. Égítetek küzdelmét szemléltetik.

Szerencsésnek mondhatta magát, aki a kincs lángjelét megpillantotta. Ha jól forgott az esze, tudta, mit kell ilyenkor tenni, pusztán a véletlen folytán meggazdagodhatott. *Amikor az arany tüzet vet, és aki látja, a hajába kap, a haja arannyá válik*. Vagy: *Ahány szál haját megfogja, annyi arany fölül marad a földön, de a haja fehérré válik*. Egy keceli asszony megmutatta nekem, hogy a fején található kopasz folt azóta van, amióta ő a lángoló arany megpillantásakor oda kapott, ő azonban nem lelt kincset ennek ellenére sem. Így járnak azok is, akik nem tudják, mit kell tenni. A mőricgáti Csontos Béni csak megjegyezte: *Hajja sógor, megjegyedtem, mer háromszor a temető mellett fellángolt a tűz*. Ugyanitt Csontos Sándorné meg így mesélt: *Lefeküdt a páasztoremben, és kitolódott a láng, és ameddig érte a haját, szemöldökét, ott megszökött egy tincs*.

Bár Pócs Éva azt írja: *Bizonyos kincsszerző módszerek a mindennapi mágia mindenki által gyakorolt praxisába tartozhattak, a közelmúlt hiedelemmondái adataiból azonban nem következtethető ki pontosan a gyakorlat mikéntje és intenzitása*. Tapasztalataim ennek ellentmondanak. A kincssásásnak a huszadik század elején még a hagyomány által szabályozott eleven gyakorlata élt legalább is Bátyán, Kecelen, Szankon és Mőricgáton. Sok adatközlőm személyes élményként mesélte el saját vagy édesapja, rokona, ismerőse sikertelen próbálkozásait. *Mink is ástunk a bugaci erdőbe egy galagonyabokor aljába* – mesélte a mőricgáti Bezsenyi Pál –, *de nem találtunk semmit* – *valaki más kivette*. Ugyanitt Csontos Béni így emlékezett: *Az én apám idejibe – harminc-negyven éves lehetett... Elkezdték ásni az apám sógoraival, de a világon semmit se találtak*. A kincssásást jól meg kellett szervezni, mint erről egy sikertelen próbál-

kozás történetéhez hozzáfűzött megjegyzés tanúsítja: *Pedig irgalmatlan nagy összefogással vótak.* Rendszerint a hallgatást nem állták ki, volt ki elkáromkodta magát, vagy elég volt egy rossz gondolat is, mások az ijesztő szörnyek – tüzes bikák, véres, összekaszabolt ló, tüzes hintó, lovasok, ördögök, boszorkányok, sistergő vonat – miatt menekültek el. Az is baj volt, ha az imádkozásra kijelölt személy elbóbiskolt, esetleg elfelejtették fűzfaveszszőkkel bekeríteni a tethelyet. Kecelen használták a szentelt orgonafából készült ágast is, amit *virgulának* neveztek. A kincs feltételezett helyén állították fel, s eldőlése irányával jelezte, hogy merre érdemes ásni. És persze folyt a pletyka arról, hogy ez meg az a tehetsős ember kinczsásával szerezte vagyonát. Szankon például egy illető szőlő alá fordított, amikor egy vasládát talált. Éjszaka kiásta, hazavitte. *És akkor ő nagy darab krumplit ültetett, és akkor eladta, és egy Pálost megvett. Nem a krumplibul vette.* Amikor a gazdag kececi birtokosnak ajánlják, hogy ássa ki a kincset a földjéből, mert valaki megálmodta, az gúnyosan így felel: *Ugyan vegyék föl, Tusori néni.* Az adatközlő magyarázatként hozzát teszi: *Fő vette ő azt. Abbul lett a rengeteg vagyon.* Olyan adatközlőm azonban természetesen nem akadt, aki sikeres saját akcióról számolt volna be.

Nem lehet véletlen, hogy a föld alatti kincs megszerzésének módját a beavatottak tudják leginkább. Az olyanok, akik tudományuk megszerzése érdekében már jártak az Alsó világban. Ilyenek a garabonciások. Egy szanki monda nem nevezi ugyan garabonciásnak (bár nyilván az) azt a nagymajláti fiatalembert, aki belelátott a földbe, megmondta, merre vannak a fa gyökerei, aztán pontosan megállapította, hogy hol temettek el régen valakit, merre van a halott feje, de megmondta azt is, hogy hol van egy láda elásva. Egy bátyai mondában épp a garabonciás közli a kinczsásás módját az emberekkel. *A garabonciás, aki a fölhőt vezeti, azt mondta: Van pénz, de gyereket ne vigyenek magukkal, és macskát vigyenek magukkal.* A keceliek meg épp a sikeres kinczsásás érdekében akartak tudományt szerezni egészen úgy, ahogyan a horvát garabonciás díjakok, még a Kristó-könyvet is használták. (Szent Kristóf volt ugyanis a középkorban a kinczsásók védőszentje.) A monda arról szól, hogy két meggazdagodni vágyó férfi dézsába rakott korpával varázsolt a Kristó-könyvet olvasva, annak előírásai szerint, miközben ennek hatására valami szellemlény hintóval körbe-körbe járta őket. Horvát hiedelmek szerint a tudományt úgy lehet elnyerni, hogy tizenkét diák egy bizonyos könyvből olvas, ezalatt egyiküket varázsszekéren elragadják. Lám a színmagyar Kecelen is érvényesül egy délszláv hiedelem.

A kincsmondák elemei bizonyos hős-, illetve tündérmesékben is megtalálhatók, bár a mese és monda műfajuknak megfelelően másképpen őrzik az emberiség ősi mítoszait és hitvilágát. Azt szokták mondani, hogy a néphit élő, a mese a megkövült hiedelemvilág. A mese (ma már) nem tart igényt az elhívésre, a monda azonban irracionális elemei ellenére a realitás igényével lép föl. A mese szórakoztat, a monda tanít. A mese a megbolygatott rendet állítja vissza. (Happy End.) A monda viszont gyakran végződik kudarccal. A mesehős természetesen fogja föl az útjába kerülő transzcendens akadályokat, démoni ellenségeket, számíthat segítségre, optimizmusát semmi sem változtatja meg. A mondák hőse számára azonban ijesztő, félelmetes az emberen túli világ. A két műfajban továbbélő alapok miatt a továbbiakban elsősorban hiedelemmondákból, de a népmesék segítségével próbálom kimutatni a feltételezett közös ősi elemeket, mítosztörödékeket.

Mondanivalóm megértéséhez tudnunk kell, hogy a magyar néphit szerint – sok nép ősi felfogásához hasonlóan – a világ három rétegből áll: a Középső, a Felső és az Alsó világból. Ezek közül a Középső az emberi, a Felső és az Alsó a szellemek, a holtak, démonok, istenségek territórium. (A kereszténység felfogása szerint a Felső világ a mennyországnak, az Alsó a pokolnak felel meg.) Keleti népek világképében, éppen úgy, mint a magyarban, a Felső és az Alsó világ további rétegekre oszlik, a Felső ugyanannyira, mint az Alsó. Egy újfelhértői juhász ezt így foglalta össze: *A világ alattunk is felettünk is megszámlálhatatlan,*

mi is egy rétegben lakunk. Egy keceli imádságban például hét mennyei udvarról hallhatunk. A zagyvarékasi ráolvasóban pedig a Földnek hét csinnyára bújtatja el. A Felső világba az apokrif imádság mennyországi kapuján, az Alsó világba a népmesék Világ lyukán vagy a sok nép körében használatos Föld köldökén át lehet eljutni. A mesék és a hiedelemmondák arról tanúskodnak, hogy mindhárom réteg hasonló. Lássunk erre néhány bizonyítékot gyűjtéseimből. Egy bátyai táltosmondában a táltos tudományszerzése a Felső világban történik, ahová zsákba kötve ragadják el a táltosok a jelöltet. És íme a Felső világot így mutatja be a mesélő: *Ott vót valami szépség, kertek, füvek, fák.* A szintén bátyai Marokity B. Péter által elmondott *A Nap, a Hold meg a Szél sógor* című tündérmeséjében a király legkisebb fia a kútba ereszkedik, és így jut el az Alsó világba. De milyen is volt az? Olyan, mint a másik két rétegé. *Mönt azon a pázsiton, egysző elért egy kúthoz. Az Égigérő fa* meséjében a fa tetején tágas mezőt, pusztaságot, madárlábon forgó kastélyt vagy palotát lel a hős. A görög mitológia alvilági Tartaroszában is mezők találhatók. Az Alsó és Felső világnak vannak égitestjei is, vagyis mindkét rétegnek van napja, holdja és csillagai. Vajon miért mondják Maconkán, hogy ott a Világ Közepe? Berze Nagy János szerint: *Maconka a Világ Közepe, mert ott esett le az arany.* Vagyis az én értelmezésem szerint ott került a Föld alá az égi Nap.

Ennek a világvilágnak kitüntetett helye a Világ Közepe, ahol az eget tartó égigérő fa, a világfá található. Eliade ennek szerepéről így ír: *Az Éggel közvetlen kapcsolatot lehet létesíteni. Makrokozmosz sikon ezt a kapcsolatot egy tengely (oszlop, hegy, fa stb.) jeleníti meg, mikrokozmosz sikon pedig a hajlék központi oszlopával, vagy a sátor felső nyílásával jelzik, ami azt jelenti, hogy minden emberi lakhely a Világ Közepén helyezkedik el, vagy hogy minden oltár, sátor vagy ház lehetővé teszi a szintváltást és következőképpen az istennel való kapcsolatot, sőt (a sámánok esetében) az égbe szállást is.* A Világ Közepének képzete máig élő eleme a magyar néphitnek. Bátyán egy csárdára ez volt kiírva: *Hóha, Sárga, Itt a csárda, Itt a Világ Közepe!* (Tehát az a hely, ahol legjobban érzi magát az ember.) Kecelen szólássá vált népdalsor magyarázza ezt a helyet: *Szeretóm ölébe megyek, hogy a Világ Közepén legyek.* Ugyancsak itt egy körjátékhoz is énekelték: *Itt a Világ Közepe, ha nem hiszed gyere be.* A bűvös kör által a profán világból kiszakított szakrális térről van itt is szó. Szankon azt mondták, hogy *Itt a házamná van leverve a karó.* Vagy: *Ott a Világ Közepe, ahol a juhász leszúrta a botját.* A bot, a karó természetesen a világfá modellje, mint ezt sok hiedelemmonda tanúsítja. (Érdekes, hogy a rómaiak az augurok pálcájával, ami a görög Hermész-hírnök botjának megfelelője, jelölték ki a városaik fórumát, központját. Ez pedig a Világ Közepének mikrokozmosz jelképe. Egy Galga menti falu eredetmondája szerint az ősök azért épp ott telepedtek meg, mert a falu bírása ott ütötte le botját.)

A Világ Közepét sok nép a Világ Köldökének nevezi. Ez az a pont, ahol az Alsó világba lehet jutni. A hiedelmek tanúsága szerint minden üreg, gödör, kút ennek tekinthető. Nem véletlen tehát, hogy a szankiak ságoti kútjában sárkány lakozik, egy másik kútjukban pedig kincs rejtőzik, hogy az égitest-szabadító hős vagy Fehérlófia kútba ereszkedve jut el az Alsó világba.

A csillagos égen, vagyis a Felső világon szintén megtalálható a Világ Közepe, mégpedig a Tejút által kijelölve. Ez a lefelé álló ágas csillagkép a keceliek szerint a világ felezési pontja. Szeged környékén, de Bátyán és Kecelen is azt tartják, hogy a Napot esténként cigánygyerekek húzzák le az égről. Talán olyanféleképpen, ahogyan a pásztor leereszti a vödört a kútba itatáskor, a kútágas gémje és sudárfája segítségével. Ezért gondolom azt, hogy a Bátyán is ismert népdalkezdősor, *Kútágásra szállott a sas,* azt az állapotot jelöli, amikor a Nap a legalacsonyabban van, a Tejút égi ágasa közé kerül, aminek persze szexuális jelentése is lehet. (Ezért került szerelmes dalba.) A sas pedig sok nép szimbólumrendszerében a Nap jelképe.

Tudjuk azt is, hogy a sámánhitű népek sámánavatási szertartásakor a jelöltnek el kell jutnia a Felső és az Alsó világba is, hogy kapcsolatot létesítsen az ottani szellemvilággal, s ezáltal elnyerje tudományát. Túlvilági utazásairól révületében beszámol. A sámánavatáskor az égigérő fát a sátor oszlopa vagy egy létra szimbolizálja, ezen kell jelképesen eljutnia a szellemek világába. A keleti népek napos-holdas sámánfájának rokonai a magyar emberalakú kapufélfák. (A bátyai antropomorf kapufélfák hiedelmekkel kapcsolatos szerepéről évekkkel ezelőtt a *Forrásban* már beszámoltam.) Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy a világfa szerepű sámánfák és a kapufélfák magukon viselik a Napot és a Holdat, mintegy a mítoszt illusztrálva. A mezőn dolgozó parasztemberek szelvében használt képes kifejezése az este közeledtére mára *üressé* vált, de eredetileg azt jelentette, hogy az égigérő fán tartózkodik a Nap. Ezt szokták mondani mifelénk is: *Fahegyibe van a Napocska*. A továbbiak megértéséhez felidézem Diószegi Vilmos világfa-tanulmányából azt a megfigyelést, miszerint keleti népek világképében nemcsak felfelé, de lefelé növvő világfákról is tudnak. Ezzel a Felső és az Alsó világ még inkább tükörképévé válik egymásnak. A szemléletben pedig egy sajátos dialektika nyilatkozhat meg a *magas* és a *mély* vonatkozásában. Érdekes módon a sámánok túlvilágjárásának az avatással kapcsolatos mozzanata az én gyűjtéseimben mindig boszorkánymondákban került elő. A bátyai Tupcsia József mondája szerint valaki boszorkány akart lenni. Egy boszorkány leszúrt előtte egy botot (!), hogy azon másszon föl. A mászás megkezdésekor a bot hirtelen nőni kezdett, s a tetejéről az egész világot – egyik oldalon a szépséget és a jóságot, másikon meg a csúnyaságot, gonoszságot – lehetett látni. A szanki hiedelemmondában szintén boszorkányságot akart tanulni egy fiatal. Neki meg egy ökörfarkkóróra kellett másznia, ám ez a kis gyomnövény a mászás megkezdésekor kozmikus méretűvé nyúlt, mire a jelölt elállt szándékától. Diószegi Vilmos idézi a diószényi csángó táltosmondát a valói táltos tudománykapásáról: *átalvitték őt a békák országán (...), a gyíkok országán*. Mint a szerző megjegyzi, a *hiedelem kétségtelenül az alovilágról beszél*. Egy szanki monda boszorkányjelöltje szintén eljut a másvilágra. *Meg aztán megint vót ez a boszorkányság. Egy asszony akart tanítani egy valakit, egy legényt vagy embert. Aztán mentek, mentek, utóbb főmáasztak, mintha ökörfarkórá-e lett volna.. Mentek, fölértek Ott vót egy asztal, oszt ott vót egy nagy fazék, a másik sarkába meg egy nagy kutya. Aztán oszt mondja az a boszorkányos asszony, hogy: Mondjad utánam! Hiszek a nagy fazékba, hiszek a nagy kutyaiba, bizok a nagy fazékba. Ez meg azt mondja: Szarok a nagy fazékba, ördög van a nagy kutyaiba, a komát leküdték*. A példák, azt hiszem, meggyőzően bizonyítják a természetfölötti hatalommal rendelkezők túlvilágjárását.

Az előbbieken alapján érthető, hogy itt a sámánavatás égigérőfa-megmászásnak, s a tudományszerzésnek a boszorkányra adaptált változatával van dolgunk. Az ökörfarkkóró a Világfa. A Felső világ hasonló a miénkhez, hisz asztalt, fazekat, kutyát talál benne a jelölt. Ami azonban ott történik, az egy szakrális rítus, az eskütétel. Az asztal éppúgy oltárnak fogható föl, mint népszokásaink karácsonyi asztala. Figyelemre méltó az esküszöveg hármas tagolású gondolatritmusa. No, de mire szoktunk esküdni? Istenre vagy legalább is szentséges dolgokra. Itt meg nagyon is profán dolgok szerepelnek: nagy fazék, nagy kutya. Arra gondolhatnánk, hogy ennek magyarázata a másvilági fordítottsága. Vagyis, ami az emberi világban profán, az a másvilágon szakrális. Szerintem azonban másról van itt szó, s éppen ez a másság vezet vissza bennünket a kincsmondákhoz. Az aranyat ugyanis nagyon sok monda szerint vászonfazékban rejtik el. Az arany pedig a mitikus időkben a szentséges Nap szimbóluma volt. A boszorkányjelöltnek tehát tulajdonképpen a Napra kellett esküdni. A nagy kutya pedig nem lehet más, mint az elásott arany fölött áldozatként agyonütött állat, amelynek szelleme őrzi a kincset. No, de hogy kerül ide a boszorkány? Azt hiszem, a választ egy bátyai monda adja meg. A Szarvas Istvánné által elmondott történet szerint a boszorkányok nem árulták el a menekülő Jézust az üldözők-

nek, ezért az Úr megáldotta a boszorkányokat. *A Holdat is meg a Napot is levehetik az égről, de visszatenni nem tudják.*

A boszorkányoknak tehát hatalmuk van a Nap és a Hold felett. Lehetséges, hogy eredetileg másfajta démon szerepelt a történetben, hiszen a palóc nyelvterületen a nap- és holdfogyatkozást egy *markoláb* nevű természetfölötti lény okozza, aki megeszi ilyenkor a két égitestet. Így tudják ezt Szankon is. Bátyán viszont a nap- és holdfogyatkozás okát így magyarázzák: *Azt mondták, hogy a boszorkányok marják a Holdat. Addig mindig marják, míg el nem gyűn a Hold segítsége a csillagok.* A boszorkányok egyébként gyakran szerepelnek kincsmondáinkban. Ők ijesztgetik azokat az embereket, akik ki akarják ásni az elásott aranyat, vagyis a boszorkányok által a föld alá rejtett Napot.

Nézzük meg azokat a mítoszokat, amelyekben a Nap, illetve az arany az Alvilágba kerül.

A Nap-mítoszok világszerte ismertek. A görögök Apollón-mítoszának egy része az úgynevezett hiperbórusz-motívum azt tartalmazza, hogy Apollón földi pályafutásának végén az Alvilágba távozik. A görög mitológiában az Alvilág istene Hádész (Plútó), s a föld alatt az övé minden drágakő, nemesfém. Votják mese szerint a Nap reggel a jeges, délben a tüzes, este ismét a jeges katlanba (üstbe, Alsó világba) lép. Ez az adat számunkra azért érdekes, mert az elásott arany is gyakran üstben található, amelynek alsó része a Felső világ búrójának fordítottjaként is értelmezhető. Népmeséink közül sárkány őrzi a föld alatti kincset az *Aranyhajú ikrek* vagy az *Óriás ellopott kincsei* címűben. Az *Égitestszabadító* című mitikus hősmesénk cselekménye szerint a három sárkány elrabolja a Napot, a Holdat és a Csillagokat. Emiatt az országban teljes sötétség uralkodik. A király annak ígéri lánya kezét, aki visszahozza azokat. A küzdelem az Alsó világban vörös és kék láng alakjában folyik, s a hős győzelmével ér véget. Más mesékben az elrabolt királykisasszonyok megmentésére vállalkozó hősnek le kell szállnia az Alvilágba, ahol épp úgy süt a Nap, minden úgy van, mint a Földön. A bátyai *A Nap, a Hold meg a Szél sógor* című népmesében a király legkisebb fia a kútba ereszkedik, hogy kiszabadítsa szerelmét, az elrabolt királykisasszonyt. Ott ugyanolyan világot talál, mint a Földön. A továbbiakban találkozik lánytestvéreivel, akiket korábban apjuk rendelése szerint a Naphoz, a Holdhoz és a Szélhez adtak férjhez. Ezek a megszemélyesített természeti lények tehát az Alsó világban élnek, onnan indulnak időnként útjukra. Ugyanebben a mesében a hős (legkisebb királyfi) a sötétben vándorolva három ökörsütő óriástól kér útbaigazítást, azok egymáshoz küldik, s útravalót is adnak neki. A harmadik óriás *kioldozta neki a zsebkendőjét, amibe vitte a csomagját, hát kisütött a Nap.* *Aszongya: Már a világosság országába jársz, nem a sötétbe.* Vajon miféle útravalót adhatott a három tüzet őrző óriás hősünknek? A hiedelemvilág logikájával csak arra következtethetünk, hogy ugyanazt, amit az idézett csángó népmese szegényembere kapott, vagyis paraszat, azaz tüzet, amely aztán, mint kiderült, Napként kezdett világítani, s nyilván helyére kerültek a Hold meg a Csillagok is. (A Szél valószínűleg később került be a Csillagok vagy az Esthajnalcsillag helyett [Vénusz] a mesébe.)

Bizonyos mondákban szerepet kap a Föld szellemének is nevezhető ősz öreg ember, aki álomban vagy a valóságban elárulja a kincs helyét, ajánlja a vele találkozó embernek, hogy ássa azt ki. Egy keceli monda: *Ő ment a faluba. Hát ő is fiatalember vót még akkó. És aszongya, mikó begyűn ide a Papfőd sarkába, erre a szélesebb útra – aszongya –, ballag szépen erre a falu felé – azt mondja –, a harmadik fűzfa tövinél ül egy bácsi. Köszön neki. El is fogadta. Hát odament, hogy megtudja, ki az, vagy hát miér ül ottan. – Gyere fiam, ülj ide mellém! – aszongya. Aszonta Pali, hogy hát leült mellé, és beszélgettek. Egyszer mikó így szembenéz vele – aszongya –, fekete az arca. Akkó – aszongya – úgy megborzadt. És egy kúcsot kínálgatott neki. Egy nagyfene kúcsot. – Nézd – aszongya – fiam, innen számolj nem tudom a negyedik vagy ötödik fa alatt van az ajtó. Gyugd bele, nyisd ki – aszongya –, boldog ember lesző. Azt mondja Pali neki: – Nem köll nekem, bácsi. No, Isten vele. Otthatta. Mer – aszongya – vótak olyanok, aki elfogadta, és meg is*

taláta az ajtót, de a hátán bőr nem maradt, mire kibújt a hogyhíjából. A kultúrházon túl egy kicsit, ott vót egy körösz. Itt bement, és ott tudott kibújni. Ott ment be a fánál. Aszongya: Hogy eszembe jutott, hogy mit is mondott a Pali, hú, dehogy akarok úgy járni. Hogy az Alsó világ lakója az öregember, azt a fekete arca árulja el. Fontos az is, hogy az alsó világba egy fánál (nyilván utalás az égigérő fára) lehet lejutni, s egy szakrális helyen, egy keresztnél lehet kibújni. Az Alsó világnak kulccsal nyitható ajtaja van. Egy másik keceli mondában szintén megjelenik ez az öregember, ám ruházata régies. Egyszer egy hajnalba, nem az ujjambul szoptam, papa is emlékszik rá, meséte, hogy ő ezt megálmodta. Hogy annak idejibe az öregembereknek ilyen hosszú hajuk vót, meg olyan teljes szoknyájuk, bógatya. És aszongya út egy fehér kutyán, vagy számár vót, nem tudom. Azt mondja, mindig azt mondta. Fölvehetitek a pénzt, de nem szabad egymáshó szóni, mikó ti ezt ássátok. A mórícgáti Eszikné mondájában szintén megjelenik a segítő öregember: Szaladt a tűz. A fiam látta (...) Álmodta, hogy odagyűtt egy nagyon öreg ember. Azt mondta: Fiam, itten pénz van elásva. Egyszer én még tenálad jelentkezek, és akkor fölvehetitek. Itt fekszik. Egy juhással meg egy kutyával van elásva. Egyszer majd én megmondom, hogy hogyan, de ne mondd el senkinek...

A Felső világ és az Alsó világ Napja (ez utóbbi arany képében) két dologban hasonlít egymáshoz: mindkettő ragyog, és mindkettő mozgást végez. Mindkét jelenség itt is meg ott is jeles naphoz kapcsolódik. Nézzük előbb a ragyogást. Szeptember nyolcadika Kisasszony napja, régi magyar nevén Kisboldogasszony ünnepe, Szűz Mária születésnapja. A bátyiaiak szerint: Kisboldogasszonykor nem úgy kel a Nap, mint máskor, hanem játszik jobbra-balra, le-föl. Örül, hogy megszületett a Szűz Mária. Szoktuk nézni, meg imádkozunk akkor. Rendkívüli dolog, hogy ekkor a népi vallásosság szerint szabadulhatnak meg bűneiktől. Kisasszonynapkor a Napnál gyóntak. Elmondják bűneiket, utána áldoznak a templomba. Akkor virít a Nap. A szankiak és a keceliek szintén számon tartják e nap különös hajnalát. Amikor megkérdeztem a keceliektől, hogy Kisasszony napkor a vodicaí búcsúban miért nézik sok ezren a napkeltét, így válaszoltak: Azt mondták, hogy ha tisztán gyűn fel a Nap, akkor mindenki arra nézett. Olyan sik vót ottan, mindenki arra nízett, mer azt mondták, hogy ha Kisasszony napján tisztán gyűn föl a Napocska, akkó meg lehet látni benne a Szűzanyát. Mások csak mint a Hódacsában... olyan emberfélét látnak benne, de akadt olyan is, aki a Szűzanyán kívül még két angyalt is látott a napkorongban. A látvány más vidékeken még inkább megegyezik a János jelenéseiben leírtakkal, nem más ez, mint a Napbaöltözött asszony. Jankovics Marcell szerint a hiedelem a Napistent szülő istenanya képzetében gyökerezik (Nagy). Boldogasszonyról épp egy hajdani katolikus pap, Kálmány Lajos bizonyította be, hogy ősvallásunk legfőbb istenasszonya volt (akinek voltak kis boldogasszonyai is), a kereszténység felvételével került e név Szűz Máriához. Az alvilágra szálló leányistennő (kisasszony) inkább a hiedelmi „kisasszonyokban” maradt fenn. – írja Jankovics Marcell. (Bátyán a patkányűző őket kéri, hogy takarítsák el fiaikat, a patkányokat. Ez az elem talán magyarázatot ad arra is, hogy miért őrzi az elásott kincset több esetben patkány.) De folytassuk Jankovicsal: A tündérmesék jó részében éppen e „kisasszonyok” alvilágba rablása indítja a cselekményt, és szerzett verességük, feketeségük alvilági tartózkodásuk következménye. Ugyancsak az előbb idézett szerző ad magyarázatot arra, hogy az egykori csillaghit konstellációja miért épülhetett be a keresztény hitbe. A Nap és a Hold kettőse, azt követően, hogy Mária Venus örökébe lépett, a Vénusz bolygóval hármassá bővült. Ami csillagászati értelemben Nap–Hold–Vénusz együttállást jelent. Más szóval, ha sem este, sem napfölkelte előtt nem látható a Vénusz, tudni lehet, hogy együtt áll a Nappal, a „Napba öltözött” (...A csillaghit szerint a Vénusz a Szűzben „romlásban van”, ami ez esetben úgy értendő, hogy sem nem leány, sem nem szabad asszony többé, méhébe fogadta fiát... Az Alsó világ Napja, az arany ragyogása nem más, mint a már sokszor idézett tisztulása, lángolása. Mint láttuk, ez sem állandó, csak az esztendő bizonyos napján történik meg. Ez az időpont eredetileg bizonyosan karácsony estéje lehetett – több adatunk határozottan ezt állítja –, mára

azonban sokszor csak azt mondják, hogy *jeles napokon* lángol az arany. Tudjuk, hogy karácsony a pogány téli napforduló helyét foglalta el a kereszténységben. A Nap születését rómaiak a Saturnálián ünnepelték, Mithras hívei, a pogány germánok és kelták ilyenkor máglyákat gyújtottak, hogy a földi tűzzel áldozzanak az égnek.

A kétfajta Nap abban is megegyezik, hogy mozog, mégpedig horizontálisan és vertikálisan is. Az égi kelettől nyugatig vándorol, miközben *fölkel és leáldozik*. Az Alsó világ Napja, az arany, ha *járopénz*, láng képében fut a pusztákon. Karácsonykor *föllángol*, ha pedig nem szakszerűen próbálják kiemelni, nagy zörömböléssel *lesüllyed*.

Hogy mennyire közismert volt a föntiekben fölvezolt világkép, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy címerünkbe is bekerült. A magyar címer bal mezőjében ugyanis a hármashalom, a Világ Közepét, a Világhegyet, a rajta álló kettős kereszt a Világfát jelképezi. De hol van a Felső és az Alsó világ a maga aranyával, Napjával? Azok is megtalálhatók. Az égi Nap jelképe a teljes címert védően ölelő Magyar Szent Korona, az Alsó világ Napja meg a kettős kereszt tövében található hajdan tűzként ábrázolt arany, amelyből mára a hercegi korona alakult ki.

Irodalom

FEHÉR Zoltán: *Bátya néphite*, Bp., 1975.

Az ördögnek adott lányok (Bátyai népmesék és hiedelmek), Bp., 1984.

Boszorkány a forgószélben (Szank és Móricgát néphite, népi gyógyászata), Bp., 2003.

Mondták a régi öregek (Kecel népének hiedelemvilága), Kézirat.

Csávoly néphite, Kézirat.

A bátyai antropomorf kapufélfák és szemantikai kapcsolataik (Cumania 15.), Kecskemét, 1998.

PÓCS Éva: *Zagyvarékas néphite*, Bp., 1964.

Néphit (magyar Néprajz III. Folklor), Bp., 1990.

BIHARI Anna: *Magyar Hiedelemmonda Katalógus*, Bp., 1980.

ELIADE, Mircea: *Vallási képzetek és hiedelmek*, Bp.

SOLYMOSSY Sándor: *Hítvilág (Magyarság néprajza IV.)*, Bp., 1940.

BERZE NAGY János: *Égigérő fa*, Pécs, 1958, *Régi magyar népmesék*, Pécs, 1958.

JANKOVICS Marcell: *Jelkép kalendárium*. Bp., 1997,

A népmesék és a csillagos ég (Csodakút), Bp., 1994.

BANÓ István: *Népmese (Magyar Néprajz III.)*, Bp., 1990.

HOPPÁL Mihály et al.: *Jelképtár*, Bp., 1990.

RÁTH-VÉGH István: *A pénz komédiája*, Bp.

DOMOKOS Péter: *Vatka meg Kalmez (Votják mondák és mesék)*, Bp., 1974.

KÁLMÁNY Lajos: *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya (A magyar ősvallás kutatói)*, Bp.

RÓNA TAS András: *Mese a tölgyfa tetején (Csuvas mesék)*, Bp., 1977.